

האבות והאימהות: מושלמים ומושלמות?

שרשרת יוצאת דופן של דברי ביקורת על אברהם ושרה מותח הרמב"ן בפירושו לפרשתנו. הביקורת הראשונה נוגעת להחלטתו של אברהם, אחרי שהגיע לארץ כנען, לרדת למצרים "פי כַּבֵּד הָרֶעִב בְּאֶרֶץ" (בראשית יב, א). על כך אומר רמב"ן:

וְדַע כִּי אַבְרָהָם אֲבִינוּ חָטָא חָטֵא גְדוֹל בְּשִׁגְגָה שֶׁהֵבִיא אֶשְׁתּוֹ הַצְּדִיקָה בְּמִכְשׁוֹל עֶזְרָא מִפְּנֵי פִחְדוֹ פֶּן יִהְרָגוּהוּ. וְהָיָה לוֹ לְבָטוּחַ בְּשֵׁם שִׁיְצִיל אוֹתוֹ וְאֵת אֶשְׁתּוֹ וְאֵת כָּל אֲשֶׁר לוֹ, כִּי יֵשׁ בְּאֵלֵהֶם כַּח לַעְזוֹר וְלֹהֲצִיל. גַּם יִצְיָאֲתוּ מִן הָאָרֶץ שְׁנִצְטוּוּהָ עֲלֶיהָ בְּתַחֲלִילָה מִפְּנֵי הָרַעֲב עוֹן אֲשֶׁר חָטָא, כִּי הֵאֱלֵהֶם בְּרַעֲב יִפְדְּנוּ מִמוֹת. וְעַל הַמַּעֲשֶׂה הַזֶּה נִגְזַר עַל זֵרְעוֹ הַגְּלוּת בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בִּיד פְּרַעֲהָ.¹

לדעת הרמב"ן, אברהם צריך היה להישאר בארץ כנען ולהאמין שאלוהים יפרנס אותו למרות הרעב. לא רק עצם הירידה הייתה פסולה, אלא גם העמדתה של שרה בסיכון מוסרי; שכן בבואה למצרים נאלצה לשקר ולומר שהיא אחותו של אברהם ולא אשתו,

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

ובעקבות זאת נלקחה להרמונו של פרעה ועלולה הייתה להיאנס למעשה ניאוף. זהו אישום חריף ביותר כלפי אברהם, ורמב"ן מחריף אותו אפילו עוד באומרו שבגלל גילוי זה של חוסר אמונה נענש זרע אברהם, מאות שנים לאחר מכן, בגלות מצרים.

בהמשך הפרשה מבקר הרמב"ן גם את שרה. כשאיברה את התקווה ללדת ילד ביקשה מאברהם לפקוד את שפחתה הגר, בתקווה להיכנות ממנה. אברהם שמע בקול אשתו. הגר הרתה לו - "וַתִּקַּל גְּבִרְתָּהּ בְּעֵינֶיהָ" (טז, ד). שרה התלוננה באוזני אברהם על שפחתה שהחלה מזלזלת בה, אברהם אמר לשרה לעשות כטוב בעיניה, ושרה עינתה אותה עד שברחה למדבר. על זאת כותב רמב"ן:

חטאה אמנו בְּעֵנֵי הַזֶּה, וגם אברהם בהניחו לעשות כן. ושמע ה' אל עניה ושל הגר ונתן לה בן שיהא פרא אדם לְעֵנוֹת זֵרַע אַבְרָהָם ושרה בכל מיני הענוי.²

אישום מוסרי זה קל להבנה מקודמו. מנהגה של שרה בהגר אכן נראה הפכפך ואכזרי. התורה עצמה אומרת ששרה עינתה את הגר. ועדיין, רמב"ן תולה בכך עונש קשה מנשוא: עינוי זה גרם לדעתו לכל הסבל שסבלו היהודים מידי מוסלמים לאורך ההיסטוריה.

לא קשה להגן על מעשיהם אלה של אברהם ושל שרה, ומפרשים אחרים אכן עשו זאת. אברהם לא יכול לסמוך על הנס ולהתעלם מהרעב. הוא גם לא יכול לנחש שהמצרים יסכנו את חייו ויעמידו את שרה בדילמה מוסרית. שניהם לא היו קודם לכן במצרים ולא הכירו אותה ואת אורחותיה. אשר לשרה והגר, אומנם מלאך ה' שמצא את הגר במדבר הורה לה לשוב לשרה, אך

כאשר ישמעאל ויצחק נולדו שרה גירשה שוב את הגר. הפעם, אף על פי שאברהם התנגד לגירוש, ה' הורה לו לשמוע בקול שרה. דברי הביקורת של רמב"ן ניתנים אפוא להפרכה פשוטה. מדוע אם כן הוא השמיע אותם?

הוא ודאי לא כתב דברים קשים אלה בקלות. להערכתך, הניע אותו שיקול אחר לגמרי: צדקתה של ההיסטוריה. מדוע התענו בני ישראל בעבודת פרך במצרים? למה סבלו יהודי ספרד המוסלמית בימי רמב"ן מרדיפות האסלאמיסטים הרדיקלים של אותם ימים, אנשי כת המואחדין, ששמו קץ לתור הזהב שיהודי ספרד נהנו ממנו תחת שלטונו הסובלני יותר של בית אומאיה?

רמב"ן האמין שכאמור בתפילותינו, "מפני חטאינו גלינו מארצנו"; אבל אילו חטאים חטאו בני ישראל בימי יעקב, שחייבו אותם בגלות? רמב"ן האמין גם כי "מעשה אבות סימן לבנים", ושמה שקרה בחיי האבות היה סימן לבאות אשר יקרו את צאצאיהם. מה עשו אבותינו לישמעאל, שבגללו אנו נענשים כל כך מידי צאצאיו הסמליים, המוסלמים? עיוניו הקפדניים של רמב"ן בתורה הוליכו אותו אל מעשיה של שרה כלפי הגר.

פירושו של רמב"ן מתיישבים אפוא עם הדרך שהבין בה את ההיסטוריה היהודית. אך גם להבנה זו קשיים משלה. התורה קובעת במפורש שה' "פָקֵד עֵוֹן אָבוֹת עַל בְּנֵים וְעַל בְּנֵי בָנִים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רַבְעִים", אך לא מעבר לכך (שמות לז, ז). וגם זה, הורו חז"ל, נכון רק כאשר הבנים עושים כמעשה אבותיהם. הנביאים ירמיהו ויחזקאל הכריזו שניהם כי איש לא יאמר עוד "אָבוֹת אָכְלוּ בֶסֶר וְשָׁנִי בָנִים תִּקְהִינָה"³. תשלום של דור אחד על חטאי דור אחר הוא בעיית מבחינה מוסרית ויהודית.

המעניין ביותר בגישתו של רמב"ן לאברהם ושרה הוא נכונותו להצביע על פגמים בהתנהגותם. הדבר נוגע בשאלת יסוד: כיצד אנחנו צריכים, בהתחשב במוגבלות הבנתנו, להתייחס למעשיהם של האבות והאימהות כאשר הם נראים לנו בעייתיים? כיצד עלינו לתפוס, למשל, את מעשהו של יעקב שגנב את דעתו של יצחק ואת ברכתיו, או את אכזריותם של שמעון ולוי, אבות שני שבטים בישראל, בכואם לחלץ את דינה אחותם משכם?

סיפורי בראשית מעוררים בנו לא פעם מבוכה מוסרית. בדרך כלל התורה איננה מותחת ביקורת גלויה, מוצהרת וחד-משמעית על התנהגות גיבוריה. משום כך, קשה לפעמים ללמד סיפורים אלה כאילו היו מדריכים להתנהגות נכונה. את הצורך הזה באים למלא מדרשי חז"ל. הם מציעים לסיפורי התורה פרשנות שיטתית שבה השחור והלבן באים במקום קשת גוני-הגוונים.

כך, למשל, כשהתורה אומרת "וַתֵּרָא שָׂרָה אֶת בֶּן הָגֵר הַמְצִרִית אֲשֶׁר יָלְדָה לְאַבְרָהָם מִצְחָק" (בראשית כא, ט), חז"ל מפרשים שישמעאל בן הגר חטא בעבודה זרה, בגילוי עריות או בשפיכות דמים. הדבר רחוק כמובן מפשט הכתובים, ממשמעותה הפשוטה של המילה "מִצְחָק". זוהי פרשנות המבקשת להצדיק את החלטתה של שרה לגרש את הגר ואת ישמעאל.

המהר"ץ חיות (רבי צבי הירש חיות) הסביר שנטייתם של מדרשי חז"ל להציג את הטובים כמושלמים ואת הרעים כנבלים גמורים נובעת ממניעים חינוכיים. המילה "תורה" עניינה "הוראה", כלומר לימוד והדרכה, וקשה ללמד מוסר בעזרת סיפורים שהדמויות בהם מתאפיינות במורכבות ובעמימות.

מדוע אם כן התורה עצמה צובעת את גיבוריה בשלל גוני ביניים? הרב חיות מונה שלוש סיבות.

ראשית, מפני שהחיים המוסריים אינם דבר פשוט שאפשר להבינו בגמיעה אחת על כרעיו ועל קרביו. בילדותנו מספרים לנו סיפורים על גיבורים ונבלים. אנחנו לומדים אבחנות יסוד: טוב ורע, נכון ולא נכון, מותר ואסור. אבל כשאנו גדלים אנחנו מתחילים להבין שלפעמים יש הכרעות קשות. ללכת למצרים או להישאר בארץ כנען? לחמול על בן שפחתי ולהסתכן בכך שישפיע לרעה על בני, שאלוהים בחר בו למשימה מקודשת? מי שחושב שהכרעות כגון אלו הן קלות, עדיין איננו כְּשֵׁל מוסרית. ולכן, הדרך הטובה ביותר ללמד מוסר ואתיקה היא לספר סיפורים שאפשר להבינם ברמות שונות בשלבים שונים בחיינו.

שנית, לא רק ההכרעות קשות. גם בני האדם הם מורכבים. המקרא איננו מצייר שום אדם כמושלם. נוח, האדם היחיד בתנ"ך המכונה "צדיק", מתגולל בזקנתו שיכור ועירום. משה, אהרן ומרים נענשים על חטאים. כמותם גם המלך דוד. שלמה, החכם מכל אדם, מסיים את חייו כמנהיג שנוי במחלוקת. רבים מהנביאים חוו לילות שחורים של ייאוש. "כִּי אָדָם אֵין צְדִיק בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה טוֹב וְלֹא יִחַטָּא" (קהלת ז, כ). אין בעולם עוד ספרות דתית הרחוקה מאגדות קדושים, מאידיאליזציה ומפולחן גיבורים כפי שכתבי הקודש שלנו רחוקים מהם.

מנגד, אפילו לגיבורי-הנגד של המקרא שמור חוט של חסד. עשו הוא בן אוהב לאביו, וכאשר הוא פוגש את אחיו יעקב בתום שנות פרידה ארוכות הם מתנשקים, מתחבקים ופונים איש לדרך.

לוי, שיעקב חירף בשל מעשיו האלימים, זכה שמשה, אהרן ומרים יהיו צאצאיו. אפילו פרעה, משעבדם של בני ישראל, גידל בת שהתגלתה כגיבורת מוסר. צאצאיו של קורח זימרו מזמורי תהלים במקדש. גם זו היא בשלות מוסרית הרחוקה שנות אור מהדואליזם שאימצו דתות רבות, ביניהן כמה כתות יהודיות כגון כת קומראן, דואליזם המחלק את האנושות לבני אור ולבני חושך.

ולבסוף, וחשוב מכול: יותר מכל ספרות דתית אחרת, התורה מקיימת אבחנה מוחלטת בין השמיים והארץ, בין ה' לבין בני אדם. ומכיוון שאלוהים הוא אלוהים, לבני האדם נותר מקום להיות בני אדם. הקו המחלק ביניהם אינו מיטשטש לעולם. על יוקר מציאותה של תכונה זו עמד הפילוסוף ולטר קאופמן:

בהודו, הג'ינה והבודהה, מייסדי שתי הדתות החדשות במאה השישית לפני הספירה, נהפכו למושא פולחן של מאמיניהם. בסין, קונפוציוס וְלֹא־דִיֶּזֶה הועלו לדרגת אל. בעיני מי שאינם נוצרים, גם ישו מייצג מקרה דומה. ביוון, גיבורי העבר הוחזקו כאלים או כיוצאי חלציהן של אֱלֹת, והקו המפריד בין אלים לבני אדם נעשה נזיל. במצרים, הפרעונים נחשבו אלוהיים.

ואילו בישראל, ממשך קאופמן, "לא היה מעולם אדם שזכה למעמד אלוהי או אפילו חצי אלוהי. זו אחת מן העובדות יוצאות הדופן המאפיינות את דת המקרא"⁴. לא משה, ולא שום דמות מקראית אחרת, היה מושא לפולחן. לכן הועלם מקום קבורתו של משה ו"לא ידע איש את קברתו עד היום הַזֶּה" (דברים לד, ו): לבל יוקם שם אתר צליינות.

היהדות השגיבה את האנושות יותר מכפי שעשתה כל דת אחרת: היא קבעה שהאדם נברא בצלם אלוהים. אבל היהדות גם ידעה יותר מכל דת אחרת להדגיש שאין אדם שאין בו פגם, גם גדולי הגדולים. אלוהים איננו מבקש מאתנו להיות מושלמים. הוא כן מבקש מאתנו להסתכן למען בקשת הטוב והישר, ולהכיר בכך שכדרך נעשה טעויות, ככל אדם.

ביהדות, החיים המוסריים עניינם למידה וצמיחה, וידיעה שגם הגדולים טועים וגם לרשעים יש צדדים של חיוב. היא קוראת לנו להיות ענווים ביחס לעצמנו ונדיבים כלפי אחרים. מזיגה ייחודית זו של אידיאליזם וריאליזם היא המוסריות במלוא תובענותה ובמלוא בשלותה.

שאלות לשולחן שבת

- האם לטעמכם אנו לומדים יותר מהפישוט שעושה המדרש להכרעות המוסריות של אנשי המקרא, או מהמורכבות הטמונה בפסוקי המקרא עצמם?
- במה מועילה לנו ההבחנה בפגמים שבהתנהגות האבות והאימהות?
- האם אתם מסכימים עם פירושו של הרמב"ן? מהי הבעיה המובנית בעצם הקביעה שהשגיאות של אבותינו השפיעו ישירות על צאצאיהם בדורות רחוקים?

1 בראשית יב, י; רמב"ן על אתר, על פי הזוהר, תוריע נב, א.

2 בראשית טז, ו רמב"ן על אתר.

3 רש"י לשמות לד, ז; ירמיהו לא, כח; יחזקאל יח, ב.

4 Walter Kaufmann, *The Faith of a Heretic* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015), 187-188.